

XVII

Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ Ἰσλάμ ἀπό τό 900 ἕως τό 1900

Στό παρόν κεφάλαιο, τό ὁποῖο ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ 7ου, ἐξετάζεται ἡ ἐξέλιξη τῆς ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπό τόν 10ο αἰώνα καί ἐξῆς. Ἡ ἐξέταση αὐτή εἶναι ἐξαιρετικά συνοπτική καί χωρίζεται σέ δύο μέρη: Τό πρῶτο ἔχει ὡς ἀντικείμενο τήν ἀρχιτεκτονική στήν εὐρύτερη περιοχή τῶν μουσουλμανικῶν χωρῶν ἕως τόν 17ο αἰώνα περίπου. Τό δεύτερο, τήν ἀρχιτεκτονική τῶν Σελτζουκιδῶν καί Ὀθωμανῶν Τούρκων ἀπό τόν 11ο αἰώνα ἕως καί τόν 19ο. Στό δεύτερο αὐτό μέρος ἀναφέρονται σημαντικά μνημεῖα στήν Κωνσταντινούπολη καί τόν ἑλληνικό χῶρο καί κατά συνέπεια παρουσιάζει γιά μᾶς πολύ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον.

Ἡ μουσουλμανική ἀρχιτεκτονική μετά τό 900

Ἡ διάσπαση τοῦ ἀραβικοῦ κράτους σέ μικρότερα ὁδηγεῖ ἀπό τόν 10ο αἰώνα σέ διαφοροποιήσεις καί σέ τοπικές κατά κάποιον τρόπο πολιτιστικές ἐνότητες πού παρουσιάζουν σχετική αὐτοτέλεια. Τό συνοπτικό τῆς ἐξετάσεως ἑνός τόσο μεγάλου σέ πλάτος θέματος δέν ἐπιτρέπει τήν ἀναλυτική θεώρηση ἱστορικῶν καί ἄλλων παραγόντων. Ἡ κοινωνική καί ἡ πολιτική δομή ἄλλωστε ἐλάχιστα ἐξελλίσσεται σ' ὅλο τό Ἰσλάμ ἐπί αἰῶνες. Μετά ἀπό τή φάση τῆς μεγάλης ἐπεκτάσεως στόν ἀπέραντο αὐτόν κόσμο θά ἐπικρατήσῃ ἕνα μεσαιωνικό καθεστῶς πού ἔχει γενικά γνωρίσματα τήν ἐντονη θρησκευτικότητα, τήν ἀπολυταρχική διοίκηση, τόν συντηρητισμό, τή μυστικιστική σκέψη καί τήν συνεχή ἀπομάκρυνση ἀπό τήν ἀρχαία πολιτιστική κληρονομία. Στοιχεῖο ἐνότητας εἶναι ὁ χαλίφης, θρησκευτικός ἡγέτης πού θεωρεῖται ἀπόγονος τοῦ προφήτη μέχρι τό 1517 ὅποτε οἰκειοποιῶνται τόν τίτλο οἱ Τοῦρκοι Σουλτάνοι. Σ' ὅλο τό μακρό διάστημα 900-1900 στόν μουσουλμανικό κόσμο ἀναπτύσσεται ἕνας παραδοσιακός πολιτισμός, μέ βάση τήν κοινότητα. Μεγάλη σημασία γιά τήν μεσαιωνική ἰσλαμική σκέψη θά ἔχουν οἱ αἰρέσεις γύρω ἀπό τήν ἐρμηνεία τοῦ Κορανίου, μέ δυσκολία

ὅμως διακρίνονται οἱ θρησκευτικές διαμάχες ἀπό τίς πολιτικές. Στήν ἀποσύνθεση τοῦ μεγάλου ἀραβικοῦ κόσμου ἀποφασιστική θά εἶναι ἡ σημασία τεσσάρων ἐξωτερικῶν παραγόντων: τῶν νομάδων Τούρκων ἀπό τόν 11ο αἰώνα καί ἐξῆς, τῶν Μογγόλων κατά τόν 13ο αἰώνα, τῶν Σταυροφόρων καί τέλος τῶν Βερβέρων στήν Ἀφρική. Οἱ φυλετικές καταβολές τῶν λαῶν πού ἐνσωματώθηκαν στό Ἰσλάμ καί οἱ ἱστορικές συγκυρίες θά συμβάλουν στίς πολιτιστικές διαφοροποιήσεις γιά τίς ὁποῖες ἔγινε λόγος. Πολλές φορές ἄλλωστε τά διάφορα μουσουλμανικά κράτη φθάνουν σέ εὐημερία καί ἀκμή, καί τότε ἡ ἀρχιτεκτονική παρουσιάζει μεγάλη ἀνάπτυξη μέ τήν ἀνέγερση σπουδαίων θρησκευτικῶν κτηρίων καί πολυτελῶν ἀνακτόρων.

Στήν Ἰσπανία τό χαλιφάτο τῆς Κόρδοβας (τοῦ ὁποίου τά μνημεῖα παρουσιάστηκαν στό 7ο κεφάλαιο) διαλύεται τό ἔτος 1009 καί ἐπικρατεῖ γιά ἀρκετά χρόνια ἡ ἀναρχία. Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή, ἡ προσπάθεια ἀνακτήσεως τῆς χώρας ἀπό τοὺς χριστιανούς γίνεται ἐντονότερη. Ἀργότερα δημιουργοῦνται τέσσερα κρατίδια μέ πρωτεύουσες σημαντικές πόλεις τῆς Ἰσπανίας: τήν Σεβίλλη, τήν Γρανάδα, τό Τολέδο καί τήν Βαλένθια. Ἀλλά ἡ πίεση τῶν Χριστιανῶν γιά τήν ἀνάκτηση ὅλης τῆς χερσονήσου ἐξακολουθεῖ, μέ ἀποτέλεσμα τήν ὀλοκλήρωσή της τόν 15ο αἰώνα. Ἡ πτώση τῆς Γρανάδας τό 1492 σημαίνει καί τό τέλος τῆς ἀραβικῆς Ἰσπανίας.

Στό διάστημα τῶν πέντε αἰῶνων ἡ ἀρχιτεκτονική εἶχε μία σημαντική ἄνθηση, ἄν καί τά μνημεῖα πού σώθηκαν εἶναι μᾶλλον περιορισμένα σέ ἀριθμό. Αὐτό ὀφείλεται σέ μεγάλο μέρος στή σχετική εὐτέλεια τῶν ὑλικῶν κατασκευῆς τους. Ἀπό πλευρᾶς τρόπων δομῆς καί μορφῶν ἐπεκτείνουν τοὺς τρόπους πού εἶχαν καθιερωθεῖ στή χώρα τήν ἐποχή τοῦ χαλιφάτου, μέ παράλληλη χρήση ὀπτοπλίνθων σέ μεγάλη κλίμακα καί ἀκόμα εὐτελεστερῶν ὑλικῶν, ὅπως ὤμων πλίνθων μέ ἀσβέστη καί χαλίκια σέ δευτερεύοντα κτίσματα. Ἡ σχέση αὐτή τήν ἐποχή μέ τά αὐτόνομα ἰσλαμικά κράτη τῆς Β. Ἀφρικῆς εἶναι ἡ αἰτία τοῦ ὅτι ἡ τέχνη στήν Ἰσπανία συνήθως ἐξετάζεται μαζί μέ ἐκείνην τοῦ Maghreb. Ἡ θολοδομία, οἱ μορφές καί οἱ τρόποι διακοσμῆσεως ἀποτελοῦσαν ἐξέλιξη αὐτῶν τῆς προηγούμενης περιόδου. Εἰσάγονται ὅμως καί νέα συστήματα ὅπως οἱ μεγάλοι σφαιρικοί ψευδεῖς θόλοι ἀπό ξύλο, πού ἐπενδύονται μέ γυψοκονιάματα (ὅπως στήν Ἀλάμπρα λ.χ.), καί τά ψεύτικα τόξα σέ κιονοστοιχίες πού ἔχουν ἐπίσης ξύλινη τήν φέρουσα κατασκευή.

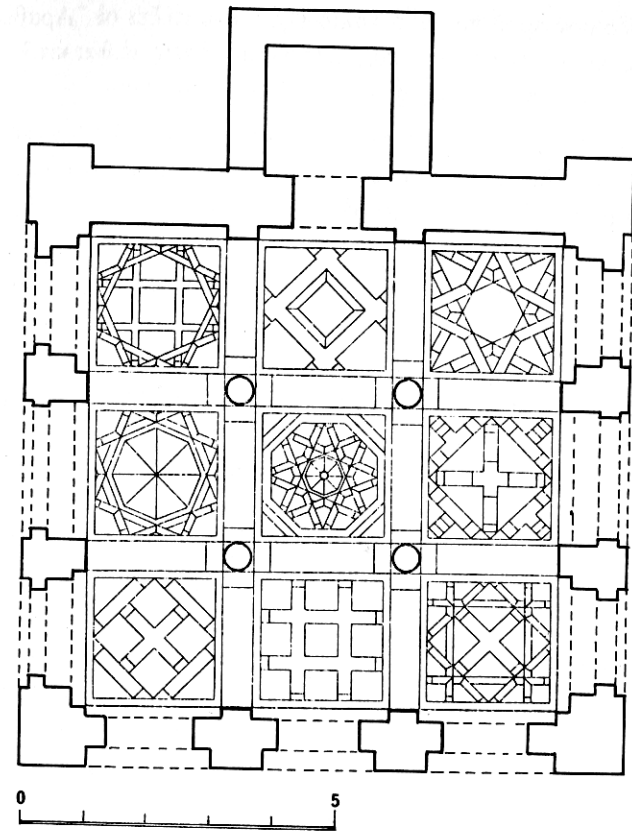
Ἡ ἀραβική τέχνη δέν ἔσβησε ἀπολύτως μετά τήν ἐκδίωξη τῶν μουσουλμάνων. Μέ τό ὄνομα Mudejar χαρακτηρίζουν ἔργα χριστιανῶν ἢ Ἀράβων τεχνιτῶν μετά τό 1492, πού ἔγιναν ὑπό ἄμεση ἐπίδραση μουσουλμανικῶν προτύπων. Ἀλλά καί ἡ γοθική ἀρχιτεκτονική τῆς Ἰσπανίας ἔμμεσα ἐπηρεάστηκε ἀπό τό

καλλιτεχνικό παρέλθόν του τόπου, όπως και τα μεταγενέστερα έργα τύπου Plate-resquo.

Τό Μεγάλο Τζαμί της Σεβίλλης δέν σώζεται πιά γιατί στην θέση του έκτισαν άργότερα τήν μεγάλη μητρόπολη. Είχε σχέδιο παρεμφερές μέ του τζαμιού της Κόρδοβας, μέ δέκα έπτά κλίτη. Τό μόνο πού σώζεται είναι ό μιναρές πού είναι γνωστός μέ τό όνομα *la Giralda*. Κτίστηκε τό έτος 1159, αλλά τόν 16ο αιώνα μετετράπη σέ κωδωνοστάσιο μέ τήν προσθήκη ενός κορυφώματος άσχέτου πρός τό άρχικό στυλ του μνημείου. 'Η *Giralda* θεωρείται ως ένας από τούς ώραιότερους πύργους του κόσμου και φαίνεται ότι μιμείται άλλους μινάρδες του Μαρόκου και της Τύνιδος. Έχει τετράγωνη τήν κάτωψη και ένα συνεχές κεκλιμένο επίπεδο άνόδου στό έσωτερικό. Διάτρητα κοσμήματα, πού διατηρούνται μέ αυστηρότητα σέ ένα ένιαίο επίπεδο, και μικρά παράθυρα κοσμού τίς πλευρές του πύργου, του όποιου ύλικό κατασκευής είναι τά τουβλα.

Παλαιότερο κάπως είναι τό μικρό τέμενος *Bib al Mardum* ή *San Cristo de la Luz* στό Τολέδο πού ανάγεται στό έτος 1000 άκριβώς. Κτισμένο μέ τουβλα, τό μικρό αυτό τζαμί είναι περισσότερο γνωστό για τή θολοδομία του. Στο Τολέδο επίσης σώζεται ή πολύ γνωστή *Santa Maria la Blanca* πού κτίστηκε άρχικά ως συναγωγή κατά τόν 12ο αιώνα. Έχει μορφή βασιλικής μέ ξύλινες όροφές και διατηρεί έναν άρμονικό έσωτερικό χώρο. Λευκά πεταλόμορφα τόξα και κιονες έρχονται σέ ώραία αντίθεση μέ τά έγχρωμα άραβουργήματα, τά ξύλα της όροφής και τό σκοτεινό δάπεδο. Μία δεύτερη συναγωγή στό Τολέδο παρουσιάζει επίσης μεγάλο ένδιαφέρον.

Γνωστότερα έργα της εποχής αυτής στην 'Ισπανία είναι τά παλάτια πού έχουν διασωθεί, συγκροτήματα μέ μεγάλη καλλιτεχνική άξία και παγκόσμια φήμη. Τό σπουδαιότερο και τό καλύτερα σωζόμενο είναι ή περίφημη 'Αλάμπρα, άκρόπολη της Γρανάδας στην 'Ανδαλουσία ή όποια ανήκει στόν 14ο αιώνα. Πρόκειται για φρούριο μέσα στό όποιο βρίσκεται ένα άνάκτορο διακρινόμενο για τήν πολυτέλειά του, τήν έκλεπτυσμένη άρχιτεκτονική του και τήν λαμπρή ένταξή του μέσα στό φυσικό τοπίο. 'Η άκρόπολη άλλοτε είχε πολλά άλλα κτήρια πού έχουν καταστραφεί. Τό κυρίως παλάτι άποτελείται από δύο ομάδες κτηρίων, έν μέρος διωρόφων, πού διατάσσονται γύρω από δύο μεγάλες αϋλές (αΐθρια). Στην πρώτη, μία μεγάλη επιφάνεια νερού καθρεφτίζει τίς κομψές τοξοστοιχίες πού τήν όρίζουν, ένω ή δεύτερη είναι τό περίφημο «*patio* μέ τά λιοντάρια» και όφείλει τό όνομά του στους λέοντες πού ύποστηρίζουν τήν λεκάνη του κεντρικού άναβρυτηρίου. Ένας μεγάλος άριθμός χώρων άναπτύσσεται γύρω από τά δύο αυτά αΐθρια (και μερικές μικρότερες αϋλές): λουτρά, χώροι ύποδοχής, ή γνωστή «*αΐθουσα των πρεσβευτών*», χώροι βοηθητικοί και ένα μπαλκόνι (*mi-*

Τολέδο. Τό τέμενος *Bib Mardun* (*San Cristo de la Luz*). Κάτωψη και προβολή των θόλων.

rador) πρός τήν έξοχη θέα.

Χαρακτηριστικά του παλατιού της 'Αλάμπρας είναι ή έξαιρετική έκλέπτυνση των μορφών και των κατασκευαστικών στοιχείων, ή συνέχεια του έσωτερικού και του έξωτερικού χώρου σέ σοφές διατάξεις ανοιγμάτων και ή κατάχρηση των διακοσμήσεων. Τά τύμπανα των τόξων, τά ίδια τά τόξα και οι έλεύθερες επιφάνειες των τοίχων σκεπάζονται μέ άνάγλυφα κοσμήματα από γύψο, άκρως σχηματοποιημένα και μέ διακοσμητικά γράμματα. Τό θέμα των σταλακτιτών επαναλαμβάνεται σέ θόλους σφαιρικούς, λοφία, τόξα, και κιονόκρανα άκόμα. Οι συνδυασμοί των διακοσμητικών στοιχείων, γεωμετρικών και μή, ξεπερνούν έδω κάθε προηγούμενο. Οι κήποι πού περιβάλλουν τό παλάτι καθώς και άλλοι, σέ μία γειτονική θέση τό *Generalife*, δημιουργούν ένα πλαίσιο πολύ εύχάριστο, ένδει-

κτικό του ευδαιμονισμού που από παλιά είχαν αναπτύξει οι Άραβες. Πίδακες νερού, λίμνες, κομψά περίπτερα, αναπαυτήρια σε θέσεις μέ.θέα κ.τ.λ., συνθέτουν ένα σύνολο μοναδικής όμορφιάς, με ένα άερα εξωτισμού.

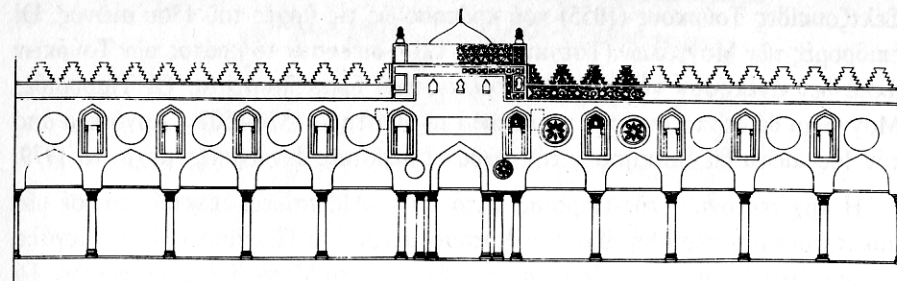
Τό Alcazar τής Σεβίλλης ήταν ίσως κάτι παρόμοιο αλλά έχει καταστραφεί σε μεγάλο βαθμό. Είχε γίνει επίσης τόν 14ο αιώνα, και διατηρεί μερικά στοιχεία εξαιρετικά ενδιαφέροντα, όπως τήν πρόσοψη τής κυρίως αὐλῆς, τήν αίθουσα τῶν πρεσβευτῶν κ.τ.λ.

Στή Βόρειο Ἀφρικῆ ἡ ἀρχιτεκτονική του Maghreb ἔχει καί τήν ἐποχή αὐτή πολύ ἀξιόλογα μνημεῖα. Τά δύο μεγάλα κράτη, πού ὀργανώνονται στήν Β. Ἀφρική τόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα (οἱ Almoravides καί οἱ Almohades), ἀναπτύσσουν τόν ἰσπανομαυριτανικό πολιτισμό καί ἀντιστοίχως δημιουργοῦν μεγάλα κέντρα, ὅπως τό Μαρακές καί τό Ραμπάτ. Τόν 13ο αἰώνα τό κράτος διασπᾶται σέ τέσσερα μικρότερα καί ἀναδεικνύονται οἱ Merinides, στήν περιοχή του Μαρόκου. Μεγάλα καί σημαντικά ἀρχιτεκτονικά ἔργα σημειώνουμε, τό μεγάλο τέμενος του Tlemsen (1802), τό τζαμί του Hassan στό Rabat, τό τέμενος τής Qasba τής Τύνιδος καθώς καί πλῆθος ἀπό φρούρια καί ὀχυρώσεις σέ μεγάλη ἔκταση.

Τό ἀραβικό κράτος τής Αἰγύπτου, πού διατηρεῖ αὐτοτέλεια, τό κυβερνοῦν διάφορες δυναστείες: οἱ Φατιμίδες (969-1171), οἱ Ἀγιουπίδες (1171-1250), οἱ Μαμελοῦκοι (1250-1517) καί ἀργότερα οἱ Τοῦρκοι μέχρι τίς ἀρχές του 19ου αἰῶνος. Σ' ὅλες αὐτές τίς περιόδους ἡ Αἴγυπτος διατηροῦσε πολιτισμό ἀξιόλογο στόν ὁποῖον ἀνήκουν καί ἔργα σημαντικά ἀρχιτεκτονικῆς.

Ἀπό τήν ἐποχή τῶν Φατιμίδων σημειώνονται τά τεμένη El-Azhar καί El-Akmar, πού διατηροῦν τόν παλιό τύπο τῶν παραλλήλων κλιτῶν τά ὁποῖα χωρίζονται ἀπό τοξοστοιχίες καί φέρουν ξύλινες στέγες. Τό τζαμί του Al Hakem εἶναι ἐπίσης του παλαιῦ τύπου μέ liwan ἐγκάρσια πρὸς τόν εἰσερχόμενο καί πελωρία αὐλή. Κτίσθηκε τό 990 καί τό 1013 καί παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀνάγλυφες διακοσμῆσεις του, μέ φυτικά θέματα, κουφικές ἐπιγραφές κ.τ.λ.

Κατά τόν 11ο καί τόν 12ο αἰώνα κτίζονται τά περίφημα τείχη του Καῖρου ὅπως ἀρχίζουν νά κτίζονται στήν Αἴγυπτο καί μαυσωλεῖα στεγαζόμενα μέ μεγάλο τροῦλλο. Ἀργότερα ξεχωρίζει τό τέμενος του Χασάν στό Καῖρο (1356) πού διαφέρει ὡς πρὸς τόν τύπο, ἐπηρεασμένο σαφῶς ἀπό τίς περσικές τυπολογικές ιδέες: Τέσσερις γιγαντιαῖοι ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφοι θόλοι καλύπτουν ὀρθογωνίους χώρους, τελειῶς κλειστούς ἀπό τίς τρεῖς πλευρές (iwan) πού ἀνοίγονται σέ μία μεγάλη τετράγωνη ὑπαίθρια αὐλή καί συναποτελοῦν μ' αὐτήν τόν χῶρο τής προσευχῆς. Στήν τέταρτη πλευρά τής αὐλῆς ὑψώνεται πελώριο τό μαυσωλεῖο του σουλτάνου Χασάν, στεγαζόμενο μέ τροῦλλο πού ἐδράζεται σέ λοφία μέ σταλακτίτες. Τό τέμενος ἐξωτερικά ἔχει μορφή φρουριακή. Οἱ ἀναλογίες τῶν χώρων

Καῖρο. Τέμενος Al Azhar. Ἡ πρόσοψη (J. Hoag).

του, οἱ ἀντιθέσεις φωτισμοῦ μεταξύ τους καί ἡ λαμπρή αἴσθηση τῶν ἐπιφανειῶν, πού ἐν μέρει σκεπάζονται μέ ἔγχρωμα μάρμαρα, κάνουν τό μνημεῖο ἕνα ἀπό τά ὀραιότερα παραδείγματα τής ἰσλαμικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τό τέμενος του σουλτάνου Barkok, στό Καῖρο ἐπίσης (1384), διακρίνεται γιά τούς κομψούς τροῦλλους του πού δεσπόζουν στίς ὄψεις του μέ σχῆμα ἐλαφρά ὀξυκόρυφο. Τό μικρότερο μαυσωλεῖο (madfan) του Καῖτ Μπέη (1472), στή νεκρούπολη του Καῖρου, ἔχει πολυτελή ἐσωτερική καί ἐξωτερική ἐμφάνιση καί μέ τίς ἔγχρωμες διακοσμῆσεις του ἀσφαλῶς ἔχει σχέση μέ περσικές ἐπιδράσεις. Γενικά ἡ φανερό κομψότητα καί οἱ ραδινές ἀναλογίες τῶν μνημείων αὐτῶν εἶναι κάτι νέο στήν ἀραβική ἀρχιτεκτονική τής Αἰγύπτου. Οἱ μιναρέδες τῶν τζαμιῶν τήν ἐποχή αὐτή κτίζονται σέ ἕνα τύπο πού εἶναι καθαρά αἰγυπτιακός καί διαφοροποιεῖται ἀπό τούς παλιούς τετράγωνους πύργους. Ἔχουν κορμό ὀκταγωνικό, πολύ ραδινό, μπαλκόνια στηριζόμενα σέ σταλακτίτες, καί κορυφώνονται σέ τροῦλλο. Ἄς σημειωθεῖ, τέλος, ὅτι στήν Αἴγυπτο ὑπῆρχαν καί πολύ ἀξιόλογα ἀνάκτορα πού δέν σώζονται πιά, ὅπως τό παλάτι του Σαλαδίνου στήν ἀκρόπολη του Καῖρου.

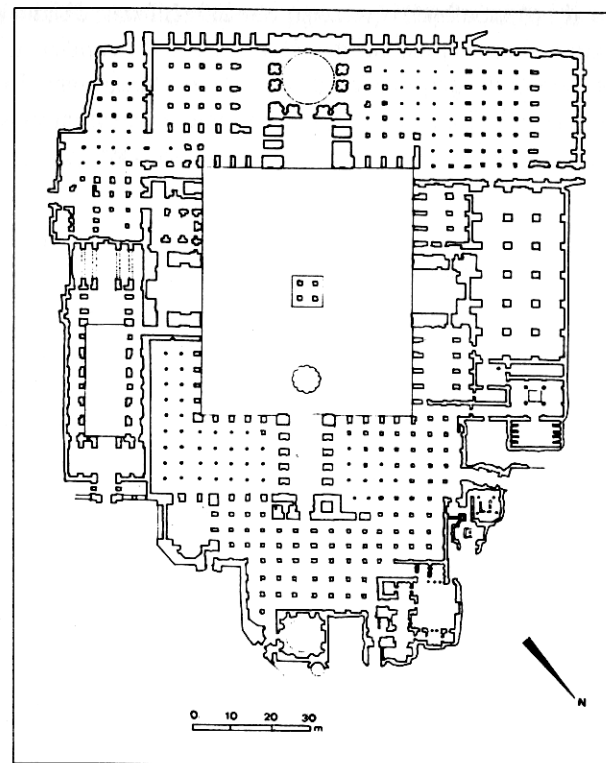
Στήν ἀρχιτεκτονική τής Αἰγύπτου, κατά τήν ἐποχή αὐτή, τά κυκλικά τόξα καί τά πεταλόμορφα εἶναι σπάνια. Γενικεύεται τό ἐλαφρά τεθλασμένο τόξο. Στήν διακοσμῆτική ἐπικρατοῦν οἱ σταλακτίτες (mouquarnas) καί τά γραμμικά στοιχεία (γεωμετρικά, φυτικά καί ἐπιγραφές). Τά κουφικά γράμματα σὺν τῷ χρόνῳ ὑποχωροῦν.

Ἡ περσική ἀρχιτεκτονική τής μουσουλμανικῆς περιόδου παρουσιάζει ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ἀφ' ἑνός μὲν γιά τά ἀξιόλογα μνημεῖα πού μᾶς ἔχει ἀφήσει, ἀφ' ἑτέρου δέ γιά τήν ἐπίδρασή της στόν ὑπόλοιπο μουσουλμανικό κόσμο. Ἀπό τήν ἐποχή τῶν Ἀββασιδῶν εἶχε ἤδη ἀρχίσει μία προσπάθεια ἀναδείξεως καί πάλι του περσικοῦ στοιχείου, μέ τήν δημιουργία αὐτονόμων ἰρανικῶν κρατιδίων (ὅπως του Χορασάν). Σ' αὐτά ἔδωσε τέλος ἡ κατάκτηση ἀπό τούς

Σελτζουκίδες Τούρκους (1055) που κράτησε ως τις αρχές του 13ου αιώνας. Οι επιδρομές των Μογγόλων (Τσέγκις Χάν, 1218) διέλυσαν το κράτος των Τούρκων αλλά δεν ανέκοψαν την περσική πολιτιστική δραστηριότητα. Οι Τιμουρίδες Μογγόλοι θά δεσπόζουν στη χώρα κατά το διάστημα 1370-1502. Αργότερα από τον 16ο αιώνα θά διοικήσουν την χώρα οι περσικές δυναστείες, μέχρι το 1979.

Η αρχιτεκτονική της Περσίας, μετά τους Άββασίδες, επεκτείνεται σε μία αρκετά μεγάλη περιοχή από την Κασπία μέχρι τον Περσικό κόλπο. Μεγάλα κέντρα είναι η Ταυρίς, το Ίσπαχάν, το Wāgāmin, το Μεσχέδ, ή Σαμαρκάνδη. Τα σπουδαιότερα μνημεία είναι τζαμιά, μεντρεσέδες, μασωλεία και τάφοι, ανάκτορα κ.τ.λ.

Η περσική μουσουλμανική αρχιτεκτονική έχει επηρεασθεί από την παλαιότερη σασσανιδική. Το βασικό υλικό δομής, τὰ τουβλά, παίζουν μεγάλο ρόλο τόσο στην μορφολογία όσο και στις κατασκευές, ιδιαίτερα στην θολοδομία. Η ευτέλεια όμως του υλικού έχει γίνει η αιτία της καταστροφής του μεγαλύτερου αριθμού μνημείων, των παλαιότερων περιόδων τουλάχιστον. Τα πρώτα τεμένη της Περσίας διατηρούν τον παλιό τύπο που είναι γνωστός από την εποχή των Άββασιδών (τζαμί Nayin, 960). Το μεγάλο τέμενος του Ίσπαχάν, σε μία πρώτη φάση (1030), δείχνει τις τάσεις διαφοροποίησης με την διαμόρφωση μίας μεγάλης αύλης στο μέσον του κτηρίου που τό χωρίζει σε δύο μεγάλες αίθουσες. Εξέλιξη του τύπου αποτελούν οι προσθήκες του 1070. Μπροστά από τό μικράμπ δημιουργείται μία αίθουσα τετράγωνη στεγαζόμενη με τρούλλο που μμείται παλιούς σασσανιδικούς ναούς του πυρός και ήταν αφιερωμένη στον σουλτάνο. Πρόοδο του τύπου δείχνει επίσης η δημιουργία τριών iwān, θολωτών μεγάλων έσοχών, που πλαισιώνουν την τετράπλευρη αύλη και της δίνουν σχήμα σχεδόν σταυροειδές. Για τὰ iwān έγινε ήδη λόγος, πρέπει δέ νά σημειωθεί ότι αποτελούν αρχαία σασσανιδική ιδέα (όπως στά ανάκτορα του Κτησιφώνος) ή όποια επιβιώνει ή αναβιώνει τώρα. Ο εξελιγμένος αυτός τύπος τεμένους θά έχει μεγάλη επίδραση στά μεταγενέστερα παραδείγματα. Το τζαμί του Ίσπαχάν κάηκε τον 12ο αιώνα και ξανακτίσθηκε αργότερα. Τα παλαιότερα μασωλεία έχουν σχήμα τετράγωνο, με τέσσερα μικρά ανοίγματα στις πλευρές και μεγάλο τρούλλο. Είναι ένας τύπος που αργότερα καθιερώνεται (turbe, qoubba). Οι μιναρέδες εγκαταλείπουν τους παλιούς τύπους, με όρθογώνια την κάτοψη ή έλικοειδή άνοδο, και γίνονται πύργοι πανύψηλοι και ραδινοί με μπαλκόνι στά 3/4 του ύψους των (τέμενος του Άλη στό Ίσπαχάν). Κατά την πρώτη περίοδο (των Σελτζουκιδών) ή διακόσμηση γίνεται κυρίως με την διάταξη των τουβλών: διάφορα μοτίβα μπορούσαν νά σχηματίζονται στις τοιχοποιίες με τουβλά εισέχοντα ή τουβλά εισέχοντα και εξέχοντα ή ακόμα με κονίαμα στους άρμούς χρώματος διαφορετικού. Συνηθίζονται τὰ χαρακτηριστικά όζυκόρρυφα τόξα και τὰ γύ-

Ίσπαχάν. Τό μέγα τέμενος στην σημερινή του μορφή. Κάτοψη (J. Hoag).

φωνα επιχρίσματα με τὰ διάτρητα κοσμήματα.

Χαρακτηριστικό μνημείο της 2ας περιόδου των Μογγόλων είναι τό γαλάζιο τζαμί της Ταυρίδος (1468) του όποιου ή κάτοψη και ή έν γενεί διάταξη σαφώς διαφοροποιούνται από προηγούμενα τεμένη. Μία μεγάλη τετράγωνη αίθουσα καλύπτεται με ένα μεγάλο τρούλλο και πλαισιώνεται από τρεις στοές που στεγάζονται με θόλους. Δύο μιναρέδες όρίζουν τὰ άκρα της προσόψεως. Πρόκειται για εξέλιξη του τύπου του Ίσπαχάν όπου ό κεντρικός χώρος παίρνει την θέση της παλιάς κεντρικής αύλης και τὰ πλάγια ανοίγματά του των παλιών iwān. Άλλά τό μνημείο είναι ένα άριστούργημα για τίσ εκπληκτικές διακοσμήσεις του, αντιπροσωπευτικές των νέων τάσεων της εποχής. Πρόκειται για τὰ ζωρόχρωμα έφωλαωμένα πλακίδια με τὰ όποια καλύπτονται τοίχοι και θόλοι. Η τεχνική είχε κάνει την εμφάνισή της ήδη από την εποχή των Άββασιδών στην

Μεσοποταμία και εφαρμόστηκε την εποχή των Σελτζούκων, αλλά τώρα γενικεύεται και δίνει και στο έσωτερικό και στο εξωτερικό των μνημείων μία πρωτοφανή γοητεία που βασίζεται στην αρμονία των ψυχρών χρωμάτων. Τα θέματα της διακοσμητικής δεν αλλάζουν (γεωμετρικά, φυτικά, σχηματοποιημένα, επιγραφές) αλλά, αντί αναγλύφων, γίνονται γραμμικά έγχρωμα και με την τεχνική της έφουαλώσεως.

Η τρίτη περίοδος των Safavides, τον 16ο αιώνα, είναι μία εποχή αναγεννήσεως που χαρακτηρίζεται από σημαντική καλλιτεχνική δραστηριότητα. Αν και δεν δημιουργούνται νέοι τύποι κτηρίων ούτε συνηθίζονται νέες τεχνικές, θά κτιστούν πολλά μνημεία εξαιρετικής μεγαλοπρεπείας και όμορφιάς. Υπάρχει μία εκλέπτυνση των μορφών και μία τάση μιμήσεως της φύσεως στην διακοσμητική που δίνουν στα έργα της εποχής μία ιδιαίτερη χάρη. Η πόλη του Ίσπαχάν γίνεται πρωτεύουσα και κοσμεύεται με λαμπρά μνημεία, όπως το περίφημο τέμενος του Σάχη (1615) με τά κολοσσιαία, κατάκοσμα με μάρμαρα και έγχρωμα πλακάκια, πλάγια iwân της αύλης και τον στίλβοντα τρούλλο του, ο Μεντρεσές του σουλτάνου Husain, τό μαυσωλείο του Σάχη Zaid, και άλλα.

Ο Μωαμεθανισμός και η μουσουλμανική αρχιτεκτονική έφθασαν στην Ίνδία μετά τό έτος 1000 και επηρέασαν την Βόρειο και την Βορειο-ανατολική περιοχή της. Γενικά χωρίζουν την ιστορία των μουσουλμανικών Ίνδιών σε δύο μεγάλες περιόδους, της δυναστείας Pathan (1193-1554) και της δυναστείας των Μογγόλων (1526-1857). Και από τις δύο αυτές περιόδους σώθηκαν αξιόλογα μνημεία, πολλά από τά οποία ιδιαίτερος θαυμάζονται όπως τό μεγάλο τζαμί του Amir, τό τζαμί του Qoutb στό Δελχί, τό μεγάλο τζαμί της Λαχώρης, τό παλάτι της Αγρας, κ.τ.λ. Τελείως ιδιαίτερη θέση κατέχει τό μαυσωλείο Taj Mahal στην Άγρα (1630-1653), κτισμένο από τον σάχη Djaman για την γυναίκα του. Πλαισιώνεται από κήπους και καθρεφτίζεται σ' ένα κανάλι που προηγείται και τονίζει την συμμετρία. Τό μαυσωλείο έχει κτισθεί από λευκό μάρμαρο, έχει διάταξη συμμετρική ως προς δύο άξονες και στεγάζεται με ένα πελώριο τρούλλο περσικού τύπου, ενώ συμπληρώνουν την σύνθεση μιναρέδες στις γωνίες. Στο έσωτερικό πρυτανεύουν τά διάτρητα διακοσμητικά στά διαφράγματα των ανοιγμάτων και επενδύσεις με μάρμαρα λευκά στά οποία υπάρχουν ένθετες πολύτιμες πέτρες ή μαύρο μάρμαρο. Όλη ή αρχιτεκτονική του μνημείου θυμίζει τά περσικά πρότυπα (άν και πολλοί πιστεύουν ότι κτίστηκε από ευρωπαίο αρχιτέκτονα) και έχει έναν άερα μεγαλοπρεπείας. Τό μαυσωλείο του Taj-Mahal κατέχει μία ξεχωριστή θέση στην ιστορία της αρχιτεκτονικής, όχι μόνον της Ίνδίας αλλά όλου του κόσμου.

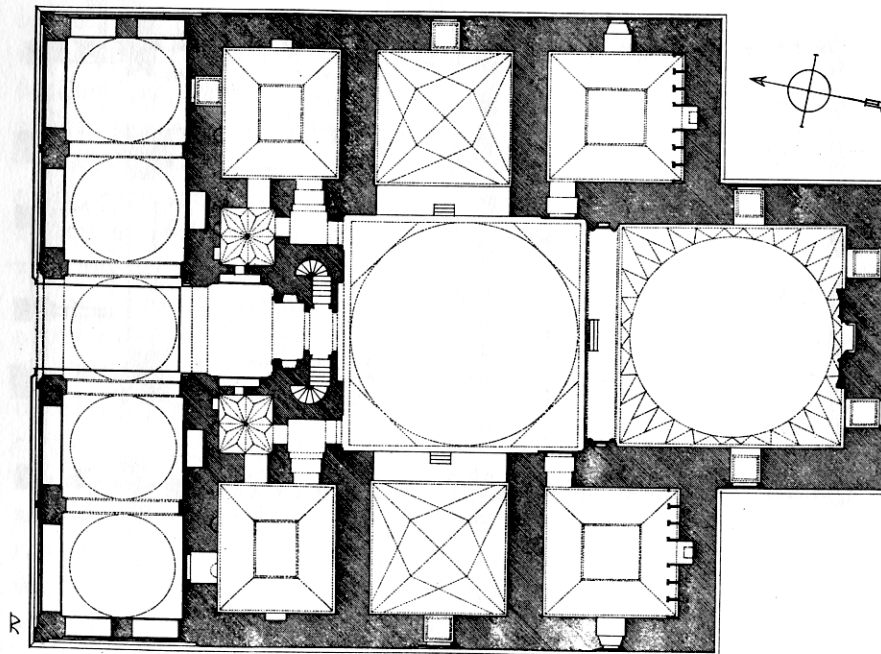
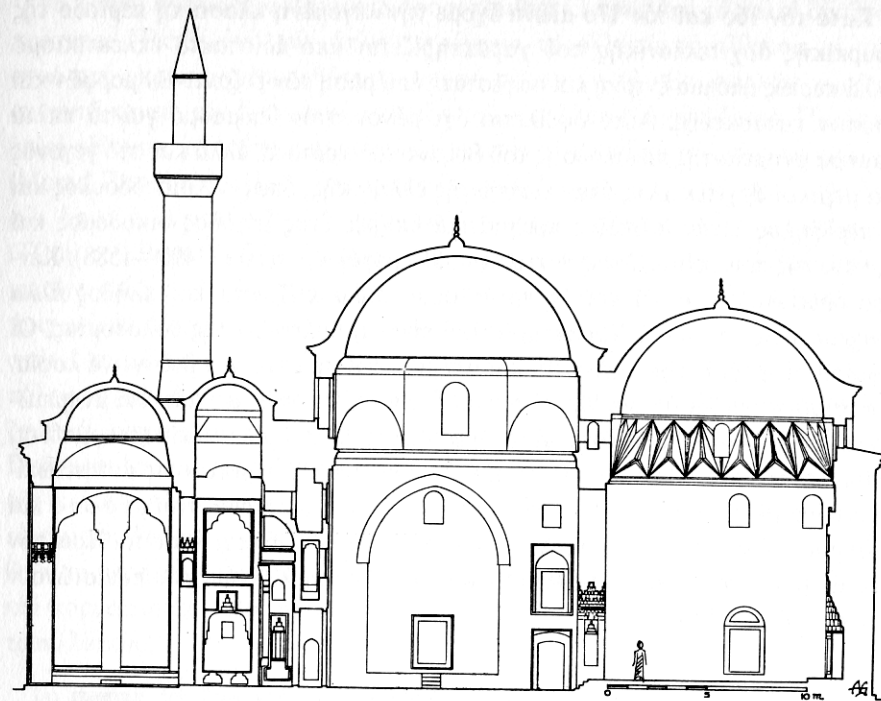
Η αρχιτεκτονική των Σελτζούκων και της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας

Οί Σελτζουκίδες, Τούρκοι νομάδες που είχαν δεχθεί την ισλαμική θρησκεία και είχαν καταλάβει τον 11ο αιώνα την Μεσοποταμία και την Περσία, μετά από την μάχη του Μανζικέρτ τό 1701 προχώρησαν στην Άρμενία, στην Καππαδοκία και στην Μικρά Άσία, την οποία βαθμιαίως έξισλάμισαν. Από τον 11ο αιώνα οί Σελτζούκοι της Μικράς Άσίας ίδρυσαν ένα ανεξάρτητο κράτος (με πρωτεύουσα την Νίκαια στην αρχή και αργότερα τό Ίκόνιο) τό όποιο βρισκόταν σε συνεχείς άγώνες με τό Βυζάντιο και για ένα διάστημα με τους Σταυροφόρους. Η δομή του ήταν σχεδόν φεουδαλική. Μετά τά μέσα του 13ου αιώνος παρήκμασε και υπετάγη στους Μογγόλους. Αργότερα οί Όθωμανοί (ή Όσμανλίδες) Τούρκοι, στά λειψανα του παλιού αυτού βασιλείου, θά δημιουργήσουν ένα νέο κράτος στό όποιο, μετά από έναν αιώνα περίπου, θά ύποκύψει τό Βυζάντιο (1453). Οί νέοι άρχοντες, μέσα σε μικρό σχετικώς διάστημα, κατέκτησαν τά Βαλκάνια, όλη τή Μέση Άνατολή και τις άραβικές χώρες της Βορείου Άφρικής ιδρύοντας μία άπέραντη αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Η δομή του Όθωμανικού κράτους επέβαλλε τους συνεχείς πολέμους, την διάκριση πιστών και άπίστων, την άπόλυτη έξουσία του Σουλτάνου και τον μεσαιωνικό τρόπο σκέψεως. Μετά από μία εποχή μεγίστης δυνάμεως και άκμης τον 15ο και τον 16ο αιώνα, ή Όθωμανική αυτοκρατορία (που έμενε συνεχώς πίσω από την ανερχόμενη Ευρώπη) έπερασε σε μαρasmus και μακροχρόνιο κατάπτωση μέχρι την σύγχρονη εποχή. Τά καθέκαστα της έσωτερικής ιστορίας του τουρκικού κράτους επί πέντε αιώνες παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον για όσους ασχολούνται με τον πολιτισμό και την ιστορία του νέου έλληνισμού, αλλά δεν μπορούν να αναπτυχθούν έδω. Γεγονός πάντως είναι ότι, εκτός από τους πολιτισμούς των ύποδούλων λαών, θά αναπτυχθεί και ό τουρκικός με αξιόλογα επιτεύγματα στον τομέα των τεχνών, κυρίως της αρχιτεκτονικής και της διακοσμητικής.

Διακρίνουν λοιπόν δύο κύριες φάσεις στην μουσουλμανική αρχιτεκτονική της Τουρκίας. Την σελτζουκική και την όθωμανική. Η πρώτη χωρίζεται πάλι στην αρχιτεκτονική του μικρασιατικού σελτζουκικού κράτους (1071-1308) και σε αυτήν των δέκα έξι πριγκηπάτων (Beilik) της περιόδου 1256-1483. Τά μνημεία (τζαμιά, μεντρεσέδες, μαυσωλεία, τεκέδες, λουτρά, κάστρα, κρήνες και караβάν-σεράγια) σώζονται σε σημαντικό αριθμό, κυρίως στό έσωτερικό της Μικράς Άσίας. Σ' αυτά διαπιστώνονται νέοι τύποι και μία μορφολογική ένότητα αξιοπρόσεκτη που οφείλει πολλά στην άφομοίωση ξένων στοιχείων, περσικών άφ' ενός, άρμενικών και γεωργιανών άφ' έτέρου. Οί Σελτζουκίδες θά κρατήσουν τον παλιό τύπο του ύποστύλου τζαμιού που στεγάζεται με δώμα, κάνοντας όρισμένες

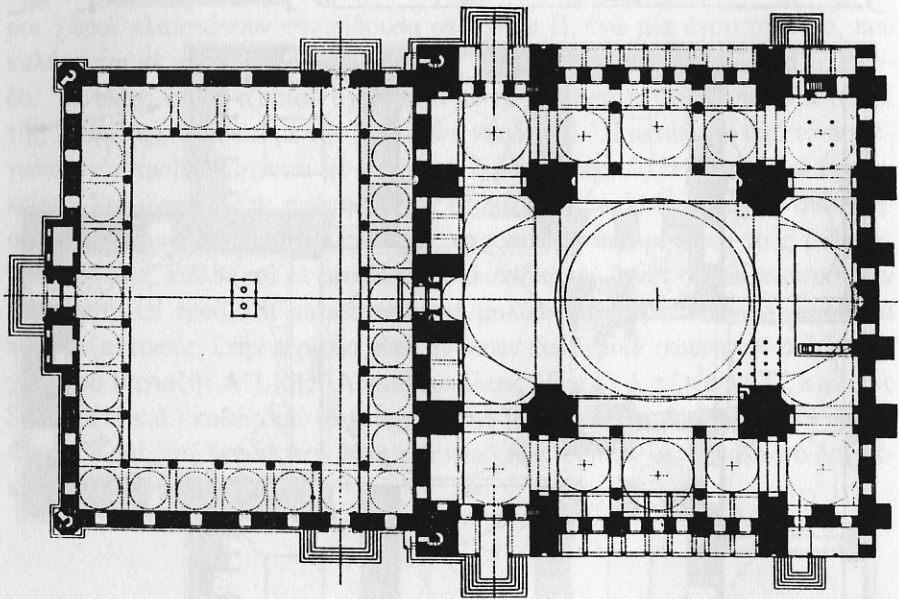
τροποποιήσεις (Ulu Τζαμί). Ἀργότερα, κατά περσική επίδραση, εισάγουν τούς τρούλλους στὸν ἄξονα μπροστά ἀπὸ τὸ μιχράμπ. Ἀπὸ τὴν ἄρμενική καὶ τὴν γεωργιανὴ ἀρχιτεκτονικὴ θὰ υἱοθετήσουν τὴν κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὑλικοῦ δομῆς καὶ τὴν μορφή τῶν κωνικῶν τρούλλων (Ἰκόνιον, Τεμένη Alâüddin καὶ Dinvigi) καὶ θόλων. Τὸ ἀραβικὸ θεματολόγιο διακοσμήσεων, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τέλεια κατεργασία τοῦ λίθου (πού εἶχε μία παράδοση στὴν Μικρὰ Ἀσία), δίνει ἐντυπωσιακὰ ἀποτελέσματα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τῶν κτηρίων (π.χ. Ἰκόνιον, μεντρεσές Sirgali). Ἀπὸ τοὺς Πέρσες παίρνουν τὴν διάταξη τῶν iwân στὶς αὐλές, τὰ τυπικὰ ὀξυκόρυφα τόξα, τὶς ἐπενδύσεις μὲ ἐφυαλωμένα πλακίδια, τὴν θολοδομία μὲ διακοσμητικὲς διατάξεις τῶν τούβλων στὸ ἐσωτερικὸ (Ἰκόνιον, Ince Minare), καὶ πολλά ἄλλα.

Ἡ δευτέρη φάση, ἡ ὀθωμανικὴ, ἔχει ἀφήσει ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἐντυπωσιακῶν μνημείων, ὄχι μόνον στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ στὴν Πόλη, ἀλλὰ καὶ στὰ Βαλκάνια. Χωρίζεται καὶ αὕτη σὲ περιόδους. Ἡ πρώτη (1326-1501) χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς στὴν πρώτη πρωτεύουσα τῶν Ὀσμανλιδῶν, τὴν Προύσσα, ὅπου ἔχει διασωθεῖ μία σειρά ἀπὸ ἀξιόλογα τεμένη (τοῦ Μουράτ Α' καὶ τοῦ Βαγιαζήτ Α' τοῦ 14ου αἰῶνος, καὶ τοῦ Μωάμεθ Α' καὶ τοῦ Μουράτ Β' τοῦ 15ου). Ἐδῶ μία μεγάλη τετράγωνη αἴθουσα, πού καλύπτεται μὲ μεγάλο τρούλλο, ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τοῦ κτηρίου καὶ προεκτείνεται σὲ μία δευτέρη αἴθουσα πού στεγάζεται μὲ καμάρα ἢ πάλι μὲ σφαιρικὸ θόλο. Μικρότεροι χῶροι πλαισιώνουν τὴν αἴθουσα σὲ σχῆμα Π, ἐνῶ μία ἀνοικτὴ στοᾶ, πού καλύπτεται μὲ μία σειρά ἀπὸ σφαιρικοὺς τρουλλίσκους, διαμορφώνει τὴν εἴσοδο. Ὁ τύπος αὐτὸς τζαμιῶν σχετίζεται μὲ τὰ περσικὰ πρότυπα (γαλάζιο τζαμί τῆς Ταυρίδος) ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν βυζαντινὴ ναοδομία. Ἡ μετάβαση ἀπὸ τὸ τετράγωνο στὸν τρούλλο γίνεται μὲ ἡμιχῶνια ἢ μὲ τριγωνικὲς ἐπιφάνειες μὲ σταλακτίτες. Στὰ μνημεῖα τῆς πρώτης αὐτῆς ὑποπεριόδου πολλές φορές θὰ συναντήσουμε τὸ πλινθοπερὶκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, πού μιμεῖται τοὺς βυζαντινοὺς τρόπους, καθὼς καὶ τὰ ἐφυαλωμένα πλακίδια πού ἔχουν σαφῶς περσικὴ τὴν καταγωγή. Οἱ τρούλλοι καλύπτονται μὲ μολύβι καὶ μορφολογικῶς μιμοῦνται τοὺς βυζαντινοὺς. Στὴν περίοδο αὐτὴ ἀνήκουν καὶ μερικὰ τεμένη τοῦ Διδυμοτείχου (τοῦ Βαγιαζήτ Α'), τῆς Ἀδριανουπόλεως (Παλιό τζαμί, Τζαμί Ὑς Sefereî κ.ἄ.) καθὼς καὶ τὰ κτίσματα τοῦ ἴδιου τοῦ Πορθητῆ ὅπως τὸ πρῶτο Φατίχ Τζαμί, πού ἔκτισε στὴ θέση τοῦ ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων ὁ ἀρχιτέκτων Χριστόδουλος.

Προύσσα. Τὸ τέμενος τοῦ Βαγιαζήτ τοῦ Α'. Κάτοψη καὶ τομή (Α. Gabriel). —>

Κατά τόν 16ο καί τόν 17ο αἰώνα ἔχομε τήν λεγομένη κλασσική περίοδο τῆς τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς πού χαρακτηρίζεται ἀπό ἀδίστακτο ἐκλεκτικισμό ἀλλά κυρίως ἀπό μία ἔντονη καί σαφέστατη ἐπίδραση τῶν βυζαντινῶν μορφῶν καί τρόπων κατασκευῆς. Αὐτό ὀφείλεται ὄχι μόνον στόν θαυμασμό γιά τά παλιά λαμπρά μνημεῖα τῆς πρωτεύουσας τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, ἀλλά καί στό γεγονός ὅτι μερικοί ἀρχιτέκτονες ἦταν καταγωγῆς ἑλληνικῆς, ὅπως ὁ Χριστόδουλος καί ὁ περίφημος Σινάν ὁ ὁποῖος πραγματικά ὑπῆρξε ἕνας μεγάλος οἰκοδόμος καί ὀργανωτής πού ἔκτισε, ὅπως πιστεύεται, 360 μεγάλα μνημεῖα (1490—1588). Κέντρο δραστηριότητος γίνεται ἡ πρωτεύουσα ἀλλά κτίζονται καί πλῆθος ἄλλα μνημεῖα στίς ἐπαρχίες. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς θολοδομίας. Οἱ σφαιρικοί τρούλλοι γενικεύονται καί στηρίζονται σέ κανονικά βυζαντινά λοφία. Χρησιμοποιοῦνται ὄχι μόνον σέ τζαμιά ἀλλά καί σέ κάθε μεγάλο καί μνημειώδες κτίσμα, λουτρά, μπεζεστένια (ἀγορές) μεντρεσέδες, μαυσωλεῖα (τουρμπέδες) κ.τ.λ. Οἱ πλάγιες ἀθήσεις τόξων καί θόλων σέ πολλές περιπτώσεις ἀντιμετωπίζονται μέ μεταλλικούς φορεῖς· περιμετρικά σιδηρά στεφάνια στούς θόλους καί σιδηρούς ἔλκυστήρες στά τόξα. Πολύ συνηθισμένο γίνεται ἔτσι τό θέμα τῶν μικρῶν μολυβοσκεπαστῶν παρατιθέμενων τυφλῶν τρουλλίσκων πού πλαισιώνουν τόν μεγάλο κεντρικό.

Κωνσταντινούπολη. Τό τέμενος τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν. Κάτοψη (B. Unsal).

Τό γενικό σχέδιο τῶν τζαμιῶν διαφοροποιεῖται πλήρως ἀπό τά παλιά ἀραβικά πρότυπα. Ἐκτός ἀπό τήν ἀπλή τετράγωνη τρουλλοσκεπή αἴθουσα μέ τήν στοά στήν πρόσοψη (συνηθέστατη μορφή σέ τεμένη τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν), συναντᾶ κανεῖς τήν ἐξαγωνική στήριξη τοῦ τρούλλου (Ἀχμέτ Πασᾶ Τζαμί) σέ ἀπλή αἴθουσα, τόν τύπο πού συνηθίζεται στήν Προύσα μέ τούς δύο τρούλλους (Murad Πασᾶ) καί, τέλος, τύπους πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα μιμοῦνται τήν Ἁγία Σοφία ὅπου ἡ ἀντιστήριξη τοῦ κεντρικοῦ τρούλλου γίνεται μέ τεταρτοσφαίρια (Τζαμί τοῦ Βαγιαζίτ Β', τζαμί Sehzade, δεύτερη φάση τοῦ Φατίχ Τζαμί, Süleymaniye κ.ἄ.) τά ὁποῖα ὁμως βαίνουν (μέ τήν βοήθεια σφαιρικῶν τριγῶνων ἢ ἡμικυκλίων) σέ ὀρθογωνίους σέ κάτοψη χώρους καί ὄχι σέ ἡμικυκλικούς, ὅπως στήν Ἁγία Σοφία. Τά μεγάλα καί ἐντυπωσιακά αὐτά κτήρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἔχουν ἀφετηρία κυρίως τήν Ἁγία Σοφία καί ὄχι τά μεταγενέστερα βυζαντινά μνημεῖα μέ τούς ψηλούς τρούλλους καί τίς ἐντεινόμενες ἀναλογίες. Πράγματι ἐπικρατοῦν ἡ ἔκταση καί ἡ ἰσορροπία τῶν μαζῶν, οἱ ὀριζόντιες γραμμές καί οἱ ἀπλές καμπύλες τῶν τρούλλων, στοιχεῖα στά ὁποῖα παρουσιάζουν εὐχάριστη ἀντίθεση οἱ μιναρέδες στίς γωνίες. Οἱ τουρκικοί μιναρέδες ἀκολουθοῦν τά περσικά πρότυπα, μέ τήν διαφορά ὅτι ἔχουν ἐνίοτε δύο ἢ τρεῖς ἐξῶστες καί κορυφώνονται μέ κωνικά βέλη, σέ ἀντίθεση μέ τούς περσικούς πού ἔχουν τρουλλίσκους.

Τό πνεῦμα τοῦ ἐκλεκτικισμοῦ τῶν Ὀθωμανικῶν «κλασσικῶν» τζαμιῶν εἶναι ἐμφανές στίς χρησιμοποιούμενες ἀρχιτεκτονικές μορφές. Οἱ χαμηλοί τρούλλοι καί τά μεγάλα ἡμικυκλικά διάτρητα ἀπό παράθυρα τύμπανα τῶν κυρίων τόξων θυμίζουν ζωηρά τήν Ἁγία Σοφία. Στά κύρια ἀνοίγματα συνηθίζεται ἡ χρήση θολιτῶν μέ ἐναλλασσόμενα τά χρώματα, πού ἀντιγράφουν πρῶιμα ἀραβικά ἢ καί παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Ἐξωτερικῶς δεσπόζει ὁ λαξευτός λίθος καί ἡ διάπλαση μορφῶν μέ τήν κατεργασία τοῦ αὐτοφυοῦς ὑλικοῦ δομῆς (κυματοφόρα πλαίσια ἀνοιγμάτων, γείσα καί κορυφώματα, κιονίσκοι σέ γωνίες) πού ἔχουν τά προηγούμενά τους στήν ἀρχιτεκτονική τῶν Σελτζούκων καί ἐμμέσως τῶν Ἀρμενίων. Τά τόξα εἶναι ἡμικυκλικά, ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφα. Σπανίως εἶναι καί ὀξυκόρυφα μέ τέσσερα κέντρα χαράξεως, ὅπως τῶν Ἀββασιδῶν ἢ καί χαμηλωμένα. Οἱ σταλακτίτες κατά μίμηση τῶν παλαιότερων ἀραβικῶν προτύπων (muqarnas) συνηθίζονται πολύ στήν θέση τῶν λοφίων, σέ ἐξωτερικές ἀποτμήσεις γωνιῶν, στίς κόγχες τῶν μιχράμπ, σέ παντοειδή ἀνοίγματα καί σέ κιονόκρανα. Τό ἐσωτερικό τῶν τζαμιῶν διακοσμείται κατά τά περσικά συστήματα μέ ἐφυσλωμένα πλακίδια, τά ὁποῖα συνήθως συναποτελοῦν μεγάλους πίνακες στούς τοίχους. Τά πλακίδια ἔχουν γραμμικά, φυτικά καί γεωμετρικά θέματα (ποτέ ἔμψυχα), συνήθως ψυχρά χρώματα καί παρήγοντο σέ ὀργανωμένα ἐξειδικευμένα ἐργαστήρια, μαζί μέ παντοειδή ἀγγεῖα καί πιάτα, κυρίως στήν Νίκαια καί τήν Κωνσταντινού-

πολη. Ὁ διάκοσμος λοιπόν τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι ἀφθονος, ἀλλά παραμένει αὐστηρά γραμμικός· σπανίως ξεπερνᾷ τὴν ἀξία ἑνός ἐκλεπτυσμένου ἐργοχειρίου γιὰ νὰ γίνει ἔργο τέχνης. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι παραλλήλως ἐκτιμᾶται ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἡ καλλιγραφία, πού ἀναπτύσσεται ἰδιαιτέρως στὰ τζαμιά, σὲ πίνακες μὲ χωρία τοῦ Κορανίου.

Ἀραβικό χαρακτήρα ἔχουν καὶ τὰ παντοειδῆ ξυλόγλυπτα τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, σὲ θυρόφυλλα καὶ ψηλά μιμπάρ (ἄμβωνες). Σπανιότερες εἶναι οἱ μπρούντζινες πόρτες, πάλι κατάκοσμες ἀπὸ γεωμετρικά ἀραβικά θέματα. Τὰ δάπεδα στρώνονται μὲ τάπητες.

Ἀξία μελέτης εἶναι τὰ μεγάλα θρησκευτικά καθιδρύματα τῶν σουλτάνων στὴν Πόλη, τὰ ὁποῖα λόγω τοῦ ἀριθμοῦ καὶ τοῦ μεγέθους τους, ἄλλαξαν ριζικά τὸν χαρακτήρα τῆς Πρωτεύουσας κατὰ τὸν 15ο καὶ τὸν 16ο αἰῶνα. Τό τέμενος τοῦ Πορθητῆ, τὸ πρῶτο Φατίχ τζαμί, κατέρρευσε μὲ τὸν σεισμό τοῦ 1766 καὶ ἀνακατασκευάσθηκε· ἡ μορφή του δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστή. Τό παλαιότερο σωζόμενο αὐτοκρατορικό τζαμί εἶναι τοῦ Σελήμ Β', σχετικῶς μικρὸ καὶ συμπληρώθηκε μετὰ τὴν βασιλεία του. Ἔπεται τό τέμενος τοῦ Βαγιαζήτ Β' (ὁ ὁποῖος ἔκτισε ἕνα δεύτερο, ἐπίσης σημαντικό, στὴν Ἀδριανούπολη), ὅπου ἡ πείρα ἀπὸ τὰ παλαιότερα Ὀθωμανικά κτήρια στίς ἐπαρχίες ἀξιοποιήθηκε, ἐνῶ γιὰ πρώτη φορά ἐφαρμόσθηκαν στὴν ἀντιστήριξη τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ θόλου τὰ τεταρτοσφαίρια. Τό Sehzađe τζαμί σχεδιάσθηκε ἀπὸ τὸν Σινάν καὶ κτίσθηκε ἀπὸ τὸν Σουλεημάν τὸν μεγαλοπρεπή, στὴν μνήμη τοῦ διαδόχου του πού πέθανε (1543 κ.έ.). Ἐδῶ ἔχομε τὴν ἐπιδίωξη τοῦ μεγαλείου μὲ μιὰ αἶθουσα 36×36 μέτρων, στὴν ὁποία ὁ τρούλλος ἀντιστηρίζεται ἀπὸ τέσσερα τεταρτοσφαίρια, ἐνῶ πάνω ἀπὸ τὰ σχηματιζόμενα γωνιακά διαμερίσματα ὑψώνονται μικροὶ τρούλλοι. Ἐπτά χρόνια ἀργότερα ἄρχισε ἡ ἀνέγερση τοῦ ἀριστουργήματος τοῦ Σινάν καὶ ἴσως ὅλης τῆς Ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τοῦ τεμένους τοῦ Σουλεημάν (1550-1556), ὅταν ἀκριβῶς ἡ αὐτοκρατορία ἔφθανε στό ἀπόγειο τῆς δυνάμεώς της. Ἡ μίμηση τῆς Ἀγίας Σοφίας στὴν γενικὴ διάταξη εἶναι ἐμφανής, ἂν καὶ τό ὕψος τοῦ τρούλλου εἶναι κατὰ τι μικρότερο· σκοπίμως, ὅπως λέγεται, γιὰ νὰ διατηρηθεῖ τό γόητρο τοῦ μεγάλου ἀρχαίου μνημείου.

Τό Suleymaniye βρίσκεται στό κέντρο ἑνός τεραστίου συγκροτήματος βοθητικῶν κτηρίων, ἱεροδιδασκαλείων, πτωχοκομείων κ.τ.λ. Τοῦ κυρίως τζαμιοῦ προηγεῖται τό γνωστό περίστυλο αἶθριο μὲ τὴν κρήνη καὶ ἔπεται ἕνα δεύτερο μὲ τὰ ὀκταγωνικά μασωλεῖα του Σουλεημάν καὶ τῆς γυναίκας του. Τό Suleymaniye κατὰ καιροὺς θαυμάστηκε πολύ, λείπουν ὅμως ἀπὸ ἐδῶ τὰ στοιχεῖα τοῦ δυναμισμού καὶ τῆς ἐξαυλώσεως πού ἀποτελοῦσαν τὰ κύρια χαρακτηριστικά τοῦ προτύπου του.

Ἔπονται στὴν Κωνσταντινούπολη τὰ ἐπίσης σπουδαῖα τεμένη Μιχριμάχ, Ρουστέμ Πασᾶ καὶ Γενή τζαμί. Σταθμὸ στὴν ἐξέλιξη τῆς Ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀποτελεῖ τό συγκρότημα τοῦ Σελήμ Β' στὴν Ἀδριανούπολη, τό ὁποῖο ἔχει ὀκταγωνικὴ τὴ στήριξη τοῦ τρούλλου πάνω ἀπὸ τὸν κύριο χῶρο τῆς προσευχῆς.

Ἀκόμα ἀργότερα κτίζεται μὲ μεγάλες προθέσεις στὸν ἀρχαῖο ἵπποδρόμο τῆς Κωνσταντινουπόλεως τό πολὺ γνωστό ὡς Γαλάζιο Τζαμί, τέμενος τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ (1609-1616), τό ὁποῖο διατηρεῖ ἕναν ἐντυπωσιακὸ ἐσωτερικὸ χῶρο, κατάκοσμο ἀπὸ ἐφωλαωμένα πλακίδια. Οἱ ἀναλογικὲς σχέσεις ὅμως τοῦ κτηρίου καὶ κυρίως τῶν στηριγμάτων καὶ τῶν τόξων του μαρτυροῦν ὅτι ἡ «κλασσικὴ» περίοδος τῆς Ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἔχει παρέλθει.

Στὴν συνοπτικὴ αὐτὴ ἐξέταση δὲν μποροῦν παρά νὰ μνημονευθοῦν ἀπλῶς τὰ ἄλλα μνημεῖα τῆς «κλασσικῆς» περιόδου. Εἶναι μεντρεσέδες (ἱεροδιδασκαλεῖα), λουτρά (ἡ Κωνσταντινούπολις μόνον διέθετε 300), μασωλεῖα, κρήνες, στεγασμένες ἀγορές (μπεζεστένια), χάνια, караβάν-σεράγια, γέφυρες, ὕδραγωγεῖα, παλάτια καὶ πολυτελῆ σπίτια, πού παρουσιάζουν εἰδικὸ ἐνδιαφέρον. Ἐνα πολὺ σημαντικό κτίσμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Πορθητῆ (1473) εἶναι τό λεγόμενο Çiniî Kiosk, ἐντεταγμένο στὰ ἀνάκτορα τοῦ Τοπ-καπί καὶ ἀλλοιωμένο κάπως ἀπὸ τίς μεταγενέστερες ἐπισκευές. Τό κτήριο αὐτὸ μὲ τὰ πολύχρωμα πλακίδια στὴν ὄψη καὶ τὰ iwân πού σχηματίζουν σταυρὸ στό ἐσωτερικὸ καὶ ὠραίους ἡμιπαιθρίους χῶρους πρὸς τὰ ἔξω, μαρτυρεῖ τίς περσικὲς ἢ τίς κεντρο-ἀσιατικὲς του καταβολές περισσότερο ἀπὸ ὁποιοδήποτε ἄλλο Ὀθωμανικὸ κτήριο, φαίνεται δὲ ὅτι ἐπηρέασε τὴν τυπολογία τῶν πλουσίων σπιτιῶν καὶ ἀνακτόρων ἀργότερα.

Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὰ τουρκικά ἀρχεῖα ἔχουν διασωθεῖ λεπτομερῆστατοι οἰκονομικοὶ ἀπολογισμοὶ τῶν μεγάλων ἔργων τοῦ 16ου κυρίως αἰῶνος, πού ἐπιτρέπουν τὴν μελέτη τοῦ τρόπου τῆς «παραγωγῆς» τῆς ἀρχιτεκτονικῆς αὐτῆς. Τὰ κατάστιχα τῆς ἀνεγέρσεως τοῦ Suleymaniye λ.χ. πού ἔχουν δημοσιευθεῖ, παρέχουν πλήρη στοιχεῖα γιὰ τίς προμήθειες καὶ τίς μεταφορὲς τῶν ὕλικῶν, γιὰ τὰ προγράμματα ἐργασίας καὶ κυρίως τό προσωπικὸ τῶν συνεργείων κατὰ εἰδικότητα καὶ τόπο καταγωγῆς. Γνωρίζομε ἔτσι ὅτι ἦσαν κατὰ 51% Χριστιανοὶ καὶ κατὰ 49% Μουσουλμάνοι. Στὴν εἰδικότητα ὅμως τῶν κτιστᾶδων-μαστόρων τό ποσοστὸ τῶν χριστιανῶν ἔφθανε τό 83%. Οἱ σχέσεις τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μὲ τὴν οἰκονομικὴ ἱστορία τῆς αὐτοκρατορίας στὰ χρόνια τῆς ἀκμῆς της εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες.

Ἀπὸ τό πρῶτο τέταρτο τοῦ 18ου αἰῶνος ἀρχίζει μιὰ νέα περίοδος τῆς τέχνης καὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ προϊούσα παρακμὴ τοῦ κράτους, τό τέλος τῶν κατακτητικῶν πολέμων καὶ ἡ καθυστέρηση τῆς

προόδου ἐν σχέσει μέ τίς Εὐρωπαϊκές χώρες ἀναστέλλουν τήν δημιουργικότητα καί περιορίζουν τά οικονομικά μέσα. Τήν ἀγέρωχη ἀπομόνωση τῶν πανίσχυρων σουλτάνων τήν διαδέχονται τάσεις προσεγγίσεως μέ τίς δυτικές χώρες, ιδίως μέ τήν Γαλλία, οἱ ὁποῖες γίνονται συνεχῶς καί μεγαλύτερες κατά τόν 18ο αἰώνα. Παραλλήλως, συνεχῶς καί περισσότεροι καλλιτέχνες καί ἀρχιτέκτονες ἀπό τήν δυτική Εὐρώπη ἔρχονται νά ἐργασθοῦν στήν πρωτεύουσα τοῦ Ὀθωμανικοῦ κράτους.

Ἡ νέα περίοδος λοιπόν χαρακτηρίζεται ἀπό τήν διείσδυση στοιχείων καί μορφῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς, κυρίως τοῦ μπαρόκ τῶν γερμανοφώνων καθολικῶν χωρῶν καί τοῦ γαλλικοῦ ροκοκό. Στά διακοσμητικά θέματα κυρίως, ἀλλά καί στίς ἀρχιτεκτονικές μορφές, τό παλαιό παραδοσιακό θεματολόγιο (ἀραβικό καί περσικό οὐσιαστικῶς) ὑποχωρεῖ μπροστά σέ νατουραλιστικές γιρλάντες, φυλλώματα, φύλλα ἀκάνθης καί παντοειδή διακοσμητικά μοτίβα τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Τά ἐφυαλωμένα πλακίδια ἐγκαταλείπονται καί οἱ διακοσμήσεις γίνονται ἀνάγλυφες σέ λευκό μάρμαρο. Τά τεμένη, ἀκόμα καί τά αὐτοκρατορικά, εἶναι μικρότερα, ὅπως καί τά λοιπά κτήρια τῆς ἐποχῆς. Εἶναι ὅμως περίτεχνα καί κομψά.

Τά τζαμιά *Nuru-osmaniye* (1748-1755) καί *Laleli* (1759-1763) θεωροῦνται ἀντιπροσωπευτικά τοῦ λεγομένου «Ὀθωμανικοῦ μπαρόκ». Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι καί στά δύο οἱ ἀρχιτέκτονες ἦταν χριστιανοί, κάποιος Σιμεών ἢ Σίμων καί ὁ Κωνσταντίνος, ἀντιστοίχως. Μεγίστης σημασίας γιά τήν εἰσαγωγή διακοσμητικῶν θεμάτων ἀπό τήν δύση θεωρεῖται καί ἡ αἴθουσα τοῦ Σελήμ Γ΄ στά ἀνάκτορα τοῦ Τοπ-καπί. Στήν ἴδια περίοδο ἀνήκει καί τό νέο Φατίχ Τζαμί, γιά τό ὁποῖο ἐγινε λόγος.

Ἡ διείσδυση τῶν εὐρωπαϊκῶν τρόπων, μορφῶν καί στοιχείων στήν Ὀθωμανική ἀρχιτεκτονική θά συνεχισθεῖ κατά τόν 19ο αἰώνα. Εἶναι αὐτό πού ὀνομάζουν «διεθνές στυλ». Πράγματι στήν Ὀθωμανική αὐτοκρατορία, πού συνεχῶς παρακμάζει καί οικονομικῶς καταρρέει, μαζί μέ τά συμφέροντα τῶν δυτικῶν δυνάμεων στήν Ἀνατολή θά ἐμφανισθοῦν στά ἀστικά κέντρα καί καθαρῶς εὐρωπαϊκοῦ τύπου κτήρια. Μορφές κλασικισμοῦ καί κυρίως τῆς γαλλικῆς σχολῆς τῆς ἴδιας ἐποχῆς, γίνονται δεκτές σέ ὄψεις κτηρίων πού διατηροῦν τούς μιναρέδες καί τούς τρούλλους, σέ πλείστους συνδυασμούς (τζαμιά τοῦ Ortakioy καί τῆς Valide στό Aksaray, ἀνάκτορα τοῦ Dolmabahçe καί τοῦ Beylerbeyi στόν Βόσπορο καί ἄλλα).

Στά Βαλκάνια καί στήν Ἑλλάδα, κυρίως στίς πόλεις ὅπου εἶχαν συγκεντρωθεῖ πολλοί μουσουλμάνοι κάτοικοι, ἀπό τά μέσα τοῦ 15ου ἕως τό τέλος τοῦ 18ου

αἰῶνος, ἀφ' ἐνός πολλές ἐκκλησίες μετατρέπονται σέ τζαμιά καί ἀφ' ἑτέρου κτίζονται ἀρκετά τεμένη. Αὐτά ἀνήκουν σέ μιά ἐπαρχιακή «σχολή» τῆς Ὀθωμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, στήν ὁποία, παρά τά περιορισμένα μέσα, ἐπαναλαμβάνονται οἱ μορφές καί οἱ ἀπλούστεροι ἀπό τούς τύπους πού συνηθίζονται στήν Πρωτεύουσα. Τά μεγέθη εἶναι σχετικῶς μικρά καί οἱ χορηγοί εἶναι συνήθως ἐντόπιοι Τοῦρκοι ἀξιωματοῦχοι. Ἡ χρονολόγησή τους διευκολύνεται ἀπό τίς ἐμμετρες ἐπιγραφές πού συνήθως ἔχουν.

Τά περισσότερα ἀπό τά τζαμιά στήν Ἑλλάδα ἀκολουθοῦν τόν ἀπλούστερο τύπο· μιά ἐνιαία τετράγωνη αἴθουσα πού καλύπτεται μέ ἡμισφαιρικό τρούλλο μέσω λοφίων ἢ ἡμιγωνίων, μπροστά ἀπό τήν ὁποία τρέχει μιά κιονοστήρικτη στοά (ρεβάκ) καλυπτόμενη ἀπό μικρούς ἡμισφαιρικούς θολίσκους. Στόν τύπο αὐτό ἀνήκε τό σπουδαιότερο ἴσως Ὀθωμανικό μνημεῖο στόν Ἑλλαδικό χῶρο, τό τέμενος τοῦ Ὀσμάν Σάχ στά Τρίκαλα, τό ὁποῖο πιστεύεται ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ Σινάν, σέ μέτρια κατάσταση διατηρήσεως σήμερα. Τυπολογικῶς διάφορα σημειώνονται τό ἱμαρέτ τοῦ Ἰσχάκ Πασᾶ στήν Θεσσαλονίκη, γνωστό καί ὡς Ἀλατζᾶ Τζαμί (ἔργο τοῦ 14ου αἰῶνος, ἀρχαιότερο τῶν μεγάλων τζαμιῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως) καί τῶν Πατρῶν, τό ὁποῖο σήμερα ἔχει καθιερωθεῖ ὡς ἐκκλησία τοῦ Παντοκράτορος.

Ἄξια προσοχῆς καί μελέτης τουρκικά τεμένη σημειώνονται τῶν Γιαννιτσῶν (τό σπουδαιότερο ἀπό τά ὁποῖα εἶναι τοῦ Ἀχμέτ Μπέη, γιοῦ τοῦ Ἐβρενός, σέ κακή κατάσταση σήμερα), τῶν Ἰωαννίνων, τῶν Σερρών, τῆς Ἄρτας, τῶν Ἀθηνῶν, τῆς Χαλκίδος (σήμερα μεσαιωνικό μουσεῖο), τῆς Θεσσαλονίκης καί τῆς Ρόδου (τοῦ Σουλεμάν καί τοῦ Ρετζέπ Πασᾶ). Ἐννοεῖται ὅτι παραλλήλως μέ αὐτά κτίστηκαν στήν Ἑλλάδα καί πολλά κτήρια κοινῆς ὀφελείας, μέ σαφή τόν Ὀθωμανικό χαρακτήρα, κυρίως λουτρά (ὅπως τῆς Θεσσαλονίκης), κρήνες, ταφικά μνημεῖα καί μπεζεστένια, στεγασμένες δηλαδή ἀγορές (ὅπως τῆς Θεσσαλονίκης καί τῶν Σερρών). Ἀξιόλογο τέλος μνημεῖο θεωρεῖται τό μεγάλο ἱεροδιδασκαλεῖο-ἱμαρέτ τῆς Καβάλας, τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος, δῶρο τοῦ πρώτου ἀνεξαρτήτου βασιλιά τῆς Αἰγύπτου Μωχάμετ Ἄλυ, στήν πατρίδα του.

Βιβλιογραφία XVII

Anhegger Robert, Beitrage zur Osmanische Baugeschichte III, Serres, Ist. Mitt. 17, 1967, σ. 312.

Arseven Celâl Esad, Türk Sanati Tariki, Istanbul, χωρίς χρον.

Aslanapa Octay, Turkish Art and Architecture, London 1971.
Ayverdi Ekrem Hakki, Fatih Devri Mimarisi, Istanbul 1953.
Balducci H., Rodosta Turk mimarisi, Ankara 1945.
Bargebuhr F.P., The Alambra, A Cycle of Studies on the eleventh Century in Moorish Spain, Berlin 1968.
Brandenburg D., Der Taj Mahal in Agra, Berlin 1969.
Briggs M.S., Muhammedan Architecture in Egypt and Palestine, Oxford 1924.
Charles M.A., Hagia Sophia and the Great Imperial Mosques, Art Bulletin XII, 1930, σ. 321-344.
Coles Paul, Οι Ὁθωμανοὶ στὴν Εὐρώπη, 2 τόμ., Ἀθήναι 1972.
Corbett S., Sinan, Architectural Review, CXIII, 1953, σ. 290-297.
Crane Howard, Recent Literature on the History of Turkish Architecture, J.S.A.H., XXI, 1972, σ. 309-315.
Crane Howard, Cafer Efendi - Risale-i Mimariyye: An early 17th cent. Ottoman Treatise on Architecture, London and New York, 1987.
Davis F., The Palace of Top-Kapi in Istanbul, New York 1970.
Egli E., Sinan, der Baumeister Osmanischer Glanzzeit, Zürich-Stuttgart 1976.
Egli E., Sinan, Zürich 1954.
Erdmann K., Das Anatolischen Karavan Saray, Berlin 1961.
Ettinghausen R., Grabar O., The Art and Architecture of Islam, Harmondsworth 1987.
Fergusson J., History of Indian and Eastern Architecture, London 1876.
Gabriel A., Une capitale Turque, Brousse, 2 vols, Paris 1958.
Gabriel A., Monuments Turcs de l'Anatolie, 3 vols, Paris, 1931-1934.
Gluck H., Die Bader Konstantinopels, Wien 1921.
Godard A., L'art de l'Iran, Paris, 1962, σ. 281-400.
Godard A., The Art of Iran, New York 1965.
Golvin L., Essai sur l'architecture religieuse musulmane, 2 vols, Paris 1970, 1971.
Goodwin Godfrey, A History of Ottoman Architecture, London 1971.
Goury J. Owen Jones, Plans, Elevations, Sections and Details of the Alambra, 2 vols, London 1942-1945.
Grabar Oleg, The Alambra, Cambridge Mass., 1978.
Hoag J.D., Islamic Architecture, New York, 1977, σ. 94 κ.ε.
 ....Turkiye - De vakif Abideler ve eski Eserler, I-V, Ankara.
Kiel M., Yenice Vardar, Studia Byz. et Neellenica Neerlandica, I, 1972, σ. 300-329.
Kiel M., Notes of the History of some Turkish Monuments in Thessaloniki, Balkan Studies, II, 1970.
Kiel M., The Ottoman Hamam and the Balkans, Art and Archacology Research Papers, 9, 1976, σ. 87-96.
Kiel M., Ottoman Architecture in Albania, Istanbul 1990.
Konyali Ibrahim Hakki, Mimar Koca Sinan, Istanbul 1948.
Kuban Dogan, An Ottoman Building Complex of the Sixteenth Century, The Sokollu Mosque and its Dependencies, in Istanbul, Ars Orientalis, VII, 1968, σ. 19.
Kuban Dogan, Influences de l'art Européen sur l'architecture Ottomane au XVIII siècle,

Palladio, 5, 1955, σ. 149-157.
Lézine A., Deux villes d'Ifriqiya, Sousse et Tunis, Paris 1971.
Marçais G., L'art Musulman, Paris 1962.
Marçais G., L'architecture Musulmane de l'Occident, Paris 1954.
Mayer L.A., Islamic Architects and their Work, Geneva 1956.
Müller-Wiener W., Bildlexikon zur Topographie Istanbul, Tübingen, 1977, σ. 324-520.
Necipoglu G., Architecture, Ceremonial and Power. The Topkapi Palace Cambridge Mass. 1992.
Ὀρλάνδος Ἀ.Κ., Μεζεστéνι Σερρών, A.B.M.E., Ε', 1939-1940, σ. 307-312.
Ὀρλάνδος Ἀ.Κ., Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Τζαμίου Ὀσμάν-Σάχ τῶν Τρικκάλων, Π.Α.Α., 4, 1929, σ. 319-325.
Ὀρλάνδος Ἀ.Κ., Τουρκικὰ κτίρια τῆς Ἄρτης, A.B.M.E., 4, 1938, σ. 200-202.
Ömer Lufti Barkan, Essai sur les donnés statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman au XV et XVI siècles, Journal of Economic and Social History of the Orient, I, 1958.
Ömer Lufti Barkan, *Ekkrem Hakki Ayverdi*, Istanbul Vakiflari tehrir defteri, 953 (1546) tahirli, Istanbul 1970.
Ömer Lufti Barkan, Süleymaniye Cami ve Imareti Insaati, I, II, Ankara 1972.
Pope A.U., A Survey of Persian Art, II, Oxford 1939.
Roche Manuel, Le U'zab Architecture Ibadite en Algérie, Paris 1970.
Rogers J.M., *Ward R.M.*, Suleyman the builder, Κατάλογος Suleyman the Magnificent, London 1988, σ. 35-43.
Sözen Metin, The Evolution of Turkish Art and Architecture, Istanbul 1987.
Stratton A., Sinan, New York 1972.
Talbot Rice David, Islamic Art, London 1965.
Talbot Rice T., The Seljuks in Asia Minor, New York 1961.
Terrasse H., L'art Hispanomauresque des origines au XIIIe siècle, Paris 1932.
Ünsal B., Turkish Islamic Architecture, London 1957.
Vogt Göknill U., Turquie Ottoman, Fribourg, 1965, London, 1966.